

УДК 330.561.2

Борейко В. І.,*доктор економічних наук, професор кафедри фінансів і економіки природокористування Національного університету водного господарства та природокористування*

ДОХОДИ ТА ВИТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ХХІ СТОЛІТТІ

У статті досліджено наукові підходи до оцінки ролі праці в забезпеченні успішного соціально-економічного розвитку країн, проаналізовано динаміку зростання доходів і витрат українців та їх структуру в ХХ столітті, запропоновано заходи для забезпечення зростання доходів та їх справедливого розподілу між різними верствами населення України.

Ключові слова: *доходи, витрати, прожитковий мінімум, реальна зарплата.*

В статье исследованы научные подходы к оценке роли труда в обеспечении успешного социально-экономического развития стран, проанализирована динамика роста доходов и расходов украинцев и их структуру в ХХ веке, предложены мероприятия для обеспечения роста доходов и их справедливого распределения между различными слоями населения Украины.

Ключевые слова: *доходы, расходы, прожиточный минимум, реальная зарплата.*

In the article the scientific points of view to the estimation of role labour in providing of successful socio-economic development of countries is investigated, the dynamics of growth of profits and outlays of Ukrainians and their structure in XXI age is analysed, measures for providing of growth of profits and them of just distributing between the different layers of population of Ukraine are offered.

Keywords: *income, expenses, cost of living, real wages.*

Постановка проблеми. Стратегічною метою соціально-економічного розвитку будь-якої країни є підвищення благополуччя її жителів. Отже, завданням реалізації економічної політики держави повинно бути не збільшення валового внутрішнього продукту (ВВП), показника, який абстрагований від потреб людини, а зростання доходів, покращення умов праці, відпочинку, оздоровлення та лікування населення. Тому використання урядовцями та окремими науковцями для оцінки ефективності розвитку країни широко розповсюдженого показника ВВП є помилковим, оскільки нарощування виробництва національного продукту є не метою, а проміжним завданням соціально-економічної політики держави. Відповідно, ефективність дій державних інститутів щодо реалізації стратегічної мети розвитку країни потрібно оцінювати за іншими показниками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема визначення пріоритету соціальних чи економічних завдань та оптимальності їх поєднання завжди стояла перед державою, проте особливої гостроти вона набуває в кризові періоди, коли уряди країн, для досягнення економічних цілей, вдаються до зменшення рівня доходів громадян та соціальних бюджетних видатків, тобто перекладають всі ризики, пов'язані з рецесією на населення. Однак провідні вітчизняні науковці, рекомендуючи зменшувати під час рецесії видатки державного бюджету та трансформувати політику соціального забезпечення, вважають, що при цьому необхідно підвищити вартість робочої сили та реалізувати концепцію соціальної справедливості. Так, В. М. Геєць для зменшення ризиків бюджетної сфери України у 2011–2013 роках рекомендує: "... зменшити частку соціальних витрат шляхом законодавчого скорочення соціальних пільг, привілеїв і виплат, що не пов'язані із соціальним захистом малозабезпечених верств населення; перейти до надання соціальних пільг і допомоги на основі сукупного сімейного доходу та реформувати видаткову частину Пенсійного фонду України" [1, с. 16].

Ще більш чітко окреслює "природно-історичний підхід держави до забезпечення життєдіяльності людини" А. Чухно: "Людина не просто працює, а виявляє трудову активність, коли вона та її сім'я матеріально забезпечені, коли її праця справедливо і достойно винагороджується, коли створені умови для освіти та професійного зростання, духовного збагачення, медичного і житлово-комунального забезпечення" [2, с. 32].

Е. М. Лібанова посилаючись на досвід економічно розвинутих країн та країн, які здійснили економічний ривок у своєму розвитку, зазначає, що ці країни дотримуються нової концепції, в основі якої лежить людський капітал, якість робочої сили та мотивація ефективної праці: "Ця нова концепція, орієнтована на примат людського розвитку, замінила застарілу, рушійною силою якої було накопичення матеріального багатства" [3, с. 34].

Таким чином, згадуваними авторами обґрунтовується необхідність забезпечення високого рівня доходів населення і соціальної справедливості в суспільстві як передумови успішного соціально-економічного розвитку країни. Однак на практиці доходи більшої частини жителів України залишаються низькими, а розшарування між різними верствами населення поглиблюється. Зазначене визначило актуальність цього дослідження.

Мета і завдання дослідження. Відповідно до вищезазначеного, метою цієї статті є дослідження ефективності реалізації в XXI столітті в Україні політики забезпечення зростання доходів населення та їх справедливого розподілу.

Для цього передбачається вирішити такі завдання:

- дослідити наукові підходи до оцінки ролі ефективної людської праці в забезпеченні успішного соціально-економічного розвитку країни;
- проаналізувати динаміку зростання доходів і витрат населення України та їх структуру в XXI столітті;
- запропонувати заходи для забезпечення зростання доходів та їх справедливого перерозподілу між різними верствами населення України.

Виклад основного матеріалу. Протягом всього періоду розвитку людського суспільства праця була необхідною умовою його існування. Людина повинна була більшу частину часу працювати, щоб забезпечити себе їжею, одягом та житлом. Однак з часом, науково-технічний прогрес дозволив їй задовольняти свої первинні потреби протягом меншої тривалості робочого дня, а отже, використати вільний час на свій культурний та інтелектуальний розвиток. Водночас, досягнення науки та концентрація капіталу і землі в руках невеликої групи населення призвели до розшарування доходів різних верств суспільства. Зазначене висунуло на перший план питання справедливої оцінки вартості робочої сили та розподілу новоствореного продукту між власниками капіталу, землі та трудової сили.

Так, Д. Рікардо ще на початку XIX століття звернув увагу на те, що збільшення доходів (прибутку) капіталістів зменшує доходи (заробітну плату) робітників, і навпаки, тому ці класи постійно перебувають у протиставленні: “Повышение стоимости труда невозможно без соответствующего падения прибыли. Если хлеб подлежит разделу между фермером и рабочим, то, чем больше доля последнего, тем меньше остается первому. Точно также если сукно или хлопчатобумажные ткани делятся между рабочими и их хозяевами, то, чем больше доля достается первым, тем меньше достается последним” [4, с. 52].

Спираючись на це положення свого попередника видатний німецький економіст К. Маркс зробив висновок, що антагонізм між різними верствами населення виникає через приватну власність панівного класу, відсторонення робітників від власності на товар, який вони виробляють (“Капиталистическое отношение предполагает, что собственность на условия общественного труда отделена от рабочих” [5, с. 726]) та намагання власників капіталу через збільшення тривалості робочого дня максимізувати додаткову вартість, яка створюється робітниками протягом часу їх надлишкової роботи та є основою для збільшення прибутків капіталістів.

Проте досить швидко спочатку науковці, а згодом і власники капіталу зрозуміли, що домогтися високоефективної праці від робітників, яка лежить в основі зростання багатства капіталістів і країни в цілому, можна тільки в тому випадку, коли вони будуть задоволені оцінкою їхньої роботи, і коли отримувана винагорода дозволить їм достойно утримувати себе та членів своєї сім'ї.

Наприклад, А. Сміт зазначав, що: “Обильная пища увеличивает телесную силу работника, а приятная надежда улучшить свое положение и кончить свои дни в довольстве и изобилии побуждает его к предельному напряжению сил” [6, с. 203]. Такої ж думки дотримувався засновник неокласичної кембриджської школи А. Маршалл: “Каждый сколько-нибудь достойный человек отдает хозяйственной деятельности лучшие свои качества, и здесь, как и в других областях, он подвержен влиянию личных привязанностей, представлений о долге и преданности высоким идеалам. Однако, побудительным мотивом выступает количество денег” [7, с. 69].

Таким чином, у роботах класиків політекономії та інших вчених, включаючи українських економістів, обґрунтовано, що основою успішного соціально-економічного розвитку країни лежить належна оцінка вартості робочої сили та щедра винагорода її власникам. Відповідно, саме за динамікою зростання доходів населення, можна визначити наскільки ефективно розвивається країна.

В Україні третє тисячоліття розпочалося з нарощування темпів економічного розвитку, а отже, держава мала можливість як інвестувати кошти у впровадження нововведень, так і збільшувати оцінку вартості трудового капіталу і тим самим закладати хороші перспективи на майбутні роки. Виходячи із пріоритету соціально-економічної політики країни, який полягає в постійному забезпеченні зростання доходів громадян, законодавці та уряди мали б в цей період створити умови для того, щоб доходи населення зростали швидше, ніж національний продукт.

Фактично протягом періоду економічної стабільності (з початку 2000 до IV кварталу 2008 року) в середньому щорічно ВВП в Україні зростав на 6,9%, середні реальні доходи – 13,4%, середня реальна заробітна плата – 14,8%, середня реальна пенсія – 20,0 %. Проте щорічне випереджаюче зростання доходів населення в середньому на 6,5 відсоткових пункта порівняно із зростанням ВВП виявилось недостатнім для того, щоб громадяни України змогли накопичити достатні фінансові резерви на випадок кризи, коли в 2009 році реальні доходи населення знизилися порівняно з попереднім роком на 10% (табл. 1).

Таблиця 1*

Індекси зростання ВВП, доходів населення та прожиткового мінімуму в Україні у 2000–2011 роках, %

Індекси	Роки											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ВВП	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,9	102,3	85,3	104,1	105,2
Реальних доходів населення	104,1	110,0	118,0	109,1	119,6	123,9	111,8	114,8	107,6	90,0	117,1	106,1
Реальної зарплати	99,1	119,3	118,2	115,2	123,8	120,3	118,3	112,5	106,3	90,8	110,2	108,7
Реальної пенсії	96,6	137,9	112,2	123,9	154,5	116,6	105,4	134,7	97,8	99,2	102,9	104,0
Прожиткового мінімуму	181,5	108,6	110,5	92,4	94,3	105,0	100,0	96,7	96,2	99,7	114,4	104,1

* Складено за даними [8]

Дещо швидші темпи зростання середньої пенсії протягом 2001–2007 років пояснюються низькою вихідною базою. Так, у 2000 році середня пенсія в Україні становила всього 36,4% від середньої заробітної плати, і тільки у 2004 році це співвідношення перевищило 50% [8]. Проте в 2008–2009 роках реальна пенсія в Україні порівняно з попередніми роками також зменшувалася.

Про недостатню увагу державних інституцій до реального підвищення рівня життя населення свідчить той факт, що у 5-ти із 12-ти досліджуваних років реальний прожитковий мінімум в Україні зменшувався. При цьому, у 2009 році порівняно з 2002 реальний прожитковий мінімум українців знизився на 15,1%.

Про низький рівень доходів населення свідчить, також те, що, протягом 2000–2008 років більше 80% з них громадяни України витрачали на придбання товарів та послуг і тільки в середньому близько 8% заощаджували. Як не парадоксально, але під час кризи у 2009 році, в умовах зниження реальних доходів, витрати населення на придбання товарів і послуг знизилися до 79,3, а у 2010 році – до 76,1% від всіх витрат. При цьому приріст фінансових та нефінансових активів населення у 2009 та 2011 роках становив 9% його доходів, і тільки у 2010 році цей показник зріс до 14,2%. Крім того, у 2000–2011 роках 7–8% своїх доходів населення витратило на сплату поточних податків на доходи, майно та інших поточних трансферів (табл. 2).

Таблиця 2*

Структура доходів і витрат населення України у 2000–2011 роках, %

Показники	Роки											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Доходи, всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
В т. ч. – зарплата	43,4	42,7	42,7	43,9	42,7	42,1	43,5	44,8	43,3	40,8	41,7	41,7
– доходи від власності (отримані)	2,6	2,7	2,9	3,1	3,0	2,9	2,9	3,2	3,4	3,9	5,2	5,4
– соціальна допомога та інші одержані поточні трансферти	34,9	36,0	36,4	36,2	38,2	39,7	39,0	36,7	37,8	40,8	38,5	37,0
– прибуток і змішаний дохід	19,2	18,7	18,1	16,8	16,0	15,3	14,7	15,3	15,5	14,5	14,6	15,9
Витрати, всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
В т. ч. – на придбання товарів та послуг	90,0	88,6	83,0	83,8	80,8	80,4	81,7	81,7	82,3	79,3	76,1	81,9
– на нагромадження не фінансових активів	2,4	2,2	1,3	0,8	1,2	1,2	1,5	1,6	3,5	1,2	2,1	2,5
– приріст фінансових активів	0,9	2,1	7,9	6,8	10,3	10,8	7,8	6,1	2,7	7,8	12,1	6,6
– доходи від власності (сплачені)	0,1	0,1	0,2	0,4	0,7	0,9	1,8	2,7	3,6	4,2	2,7	2,3
– поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	6,6	7,0	7,6	8,2	6,9	6,7	7,2	7,9	8,0	7,5	6,9	6,7

* Складено за даними [8]

Парадоксальне відносне зменшення населенням України витрат на споживання в умовах фінансово-економічної кризи 2009 року та в 2010 році можна пояснити тим, що багато громадян відчуваючи загрозу втратити робоче місце або позбутися стабільних доходів в майбутньому вдалися до зменшення поточних витрат та заощадження коштів на випадок непередбачуваної ситуації.

Крім того, потрібно зазначити, що перевищення протягом 2000–2008 років середньорічних темпів зростання доходів українців над темпами зростання ВВП України носило загальний характер. До суми доходів населення України належать доходи, отримані ним від власності, якою володіють, як правило, громадяни з середніми і високими достатками. При цьому, питома вага доходів населення від володіння власністю у загальній сумі його доходів зростає з 2,6% у 2000 році до 5,4%, або більш ніж вдвічі у 2011 році.

Водночас, питома вага заробітної плати у загальній сумі доходів населення України зменшилася з 43,4% у 2000 році та 44,8% у 2007 році до 40,8% у 2009 та 41,7% у 2010–2011 роках. Отже, можна стверджувати, що в умовах фінансово-економічної кризи доходи однієї частини населення України, отримувані у вигляді заробітної плати, зменшувалися за рахунок збільшення доходів іншої частини, отримуваних у вигляді доходів від володіння власністю. Підтверджується цей висновок і тим, що, якщо протягом 2000–2009 років частка населення України із середньодушовими грошовими та загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму постійно зменшувалася, то у 2010 році ці показники зросли, відповідно, на 4,5 та 3,0 відсоткових пункти (табл. 3). Тобто стабільна фінансова ситуація і зростання ВВП в Україні у 2010–2011 роках були досягнуті за рахунок зменшення реальних доходів найбільш вразливих верств населення.

Таблиця 3*
Частка населення України із середньодушовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму у 2000–2011 роках, %

Показники	Роки											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Населення із доходами нижчими прожиткового мінімуму:												
– грошовими	87,9	89,0	88,4	83,4	73,8	64,0	58,3	21,0	11,6	11,1	15,6	13,7
– загальними	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	49,7	12,7	7,1	5,8	8,8	7,8

* Складено за даними [8]

Варто зазначити, що у 2009 році питоми ваги доходів населення України від заробітної плати і від соціальної допомоги та інших одержаних поточних трансферів були рівними – 40,8 % (табл. 2). Таким чином, держава вилучала у громадян та суб'єктів господарювання суму, яка була рівною тій, що виплачувалася у вигляді заробітної плати для того, щоб потім повернути населенню як соціальну допомогу. Без сумніву, при всій важливості соціального забезпечення та підтримки малозабезпечених верств населення, такий перерозподіл утвореного доходу знижував стимули до добросовісної та високоєфективної роботи працюючої частини населення, що є однією з причин низької продуктивності праці в національному господарстві України.

Про низький рівень доходів населення в Україні та порушення принципу соціально-справедливого їх розподілу свідчать дані про споживання основних продуктів харчування у домогосподарствах з різними середньодушовими доходами. Так, у 2011 році жителі України, які проживали у домогосподарствах першої квінтільної групи, споживали м'яса в 1,9, молочної продукції – 1,7, рибопродуктів та овочів – 1,5, цукру, олії та яєць – 1,3 рази менше, ніж їхні співвітчизники, які належать до п'ятої квінтільної групи. Різниця у споживанні цими групами фруктів та ягід була ще більшою – 2,3 рази. Навіть картоплі та хлібобулочних виробів члени найбільш вразливих сімей споживали, відповідно, на 12,7 та 8,1% менше, ніж їх споживалося у найбагатших сім'ях (табл. 4).

Таблиця 4*
Споживання продуктів харчування у домогосподарствах за квінтільними (20%-ми) групами за рівнем середньодушових загальних доходів у 2011 році, у середньому за місяць на одну особу, кг

Продукти харчування	Квінтільні (20%-ві) групи				
	перша	друга	третя	четверта	п'ята
М'ясо і м'ясопродукти	3,7	4,4	5,1	5,7	6,9
Молоко і молочні продукти	14,3	17,5	19,2	20,4	24,1

Яйця, шт.	18	19	21	22	23
Риба і рибопродукти	1,3	1,6	1,8	1,8	2,0
Цукор	2,6	3,0	3,3	3,3	3,5
Олія та інші рослинні жири	1,6	1,7	1,8	1,8	2,0
Картопля	7,1	7,6	8,0	8,1	8,0
Овочі та баштанні	7,9	9,4	10,2	10,8	12,2
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,4	2,9	3,7	4,1	5,5
Хліб і хлібні продукти	8,6	9,2	9,5	9,3	9,3

* Складено за даними [8]

Отже, в той час як одна частина населення Україна для забезпечення свого існування споживала, як правило, тільки продукти першої необхідності, інша – збагачувалася. Так, наприклад, за версією журналу "Фокус", статки 21 українця, які в 2011 році були більшими за 1 млрд дол., разом за рік зросли з 28,0 до 58,3 млрд дол., або в 2,08 раза.

Цьому сприяло скасування в Україні прогресивних ставок оподаткування прибутків підприємств та доходів населення, зволікання із запровадженням оподаткування нерухомого майна та переведення без сплати податків крупними українськими компаніями свого фінансового капіталу до офшорних зон.

Висновки. Узагальнюючи проведені дослідження, можна дійти висновку, що достойна оцінка трудового капіталу, яка визначається рівнем доходів працюючої частини населення, є передумовою успішного та динамічного соціально-економічного розвитку будь-якої країни. Однак рівень збільшення доходів населення України протягом 2000–2008 років, коли в країні зростав валовий внутрішній продукт, був недостатній для того щоб більшість сімей змогли накопичити достатні суми фінансових резервів. Зазначене спричинилося до зниження рівня життя українців в умовах фінансово-економічної кризи 2008–2009 років і в наступні роки та поглибило розшарування в доходах різних шарів населення протягом 2008–2011 років.

В основі погіршення умов життя українців та порушення принципу соціальної справедливості лежать помилки у формуванні податкового законодавства України на недостатній контроль з боку держави за переміщенням українського фінансового капіталу за кордон, в першу чергу, до офшорних зон.

Враховуючи вищезазначене, для підвищення рівня доходів та соціального забезпечення населення, а також дотримання принципу соціально справедливого розподілу доходів між різними категоріями населення, Україні необхідно:

– законодавчо закріпити випереджаюче зростання прожиткового мінімуму та реальних доходів населення порівняно із зростанням ВВП;

– запровадити прогресивну шкалу оподаткування прибутку підприємств та доходів фізичних осіб;

– розширити сферу застосування норм законодавства України, якими передбачається оподаткування нерухомого майна громадян;

– посилити державний контроль за переміщенням фінансового капіталу, походженням з України, за кордон;

– передбачити превентивне оподаткування всіх фінансових ресурсів, які переміщуються з України до інших країн за ставками податку на доходи фізичних осіб, а при переміщенні їх в офшорні зони – за подвійними ставками.

Реалізація зазначених заходів повинна бути спрямована на побудову в Україні соціально орієнтованої держави, в якій на перше місце ставляться інтереси та благополуччя її громадян.

Література:

1. Геєць В. М. Посткризові перспективи та проблеми розвитку економік України й Росії (макроекономічний спектр) / В. М. Геєць // *Фінанси України*, 2011. – № 2. – С. 11–23.

2. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / А. Чухно // *Економіка України*, 2009. – № 5. – С. 15–35.

3. Лібанова Е. М. Трансформація державної соціальної політики в контексті забезпечення конкурентоспроможності української економіки / Е. М. Лібанова // *Фінанси України*, 2007. – № 9. – С. 34–41.

4. Рикадо Д. Начала политической экономии / Д. Рикадо. Сочинения. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1995. – 360 с.

5. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 23. – М. : Госполитиздат, 1960. – 908 с.

6. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов (книги I–III) / отв. ред. акад. Л. И. Абалкин. – М. : Наука, 1993.

7. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – Т. 1. – М. : Прогресс. Универс, 1993. – 415 с.

8. <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

9. http://uk.wikipedia.org/wiki/Найбагатші_люди_України_2011.